

**"Mislili smo, da je kaj takšnega možno samo na Marsu":
Kratka etnografija slovenstva skozi identifikacije
evakuirancev Vlade Republike Slovenije in medvojne BiH***

IRENA ŠUMI

Inštitut za narodnostna vprašanja,
Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

Besedilo je nastalo kot posledek kratke terenske raziskave med evakuiranci, ki jih je vlada republike Slovenije na podlagi domneve o "slovenskem izvoru" in s skupinskim slovenskim potnim listom izpeljala iz vojskujoče se Bosne med letoma 1992 in 1994. Najprej je prinesena kratka oznaka intervjuvancev, sledi pa genealogija priprav na t.i. prvi, "hrvaški", in drugi, "srbski" konvoj evakuirancev, ki sta bila tako poimenovana po področjih potovanja iz Bosne.

Rekonstrukcija teh priprav, kakršnaje mogoča iz dostopne uradne dokumentacije o zadevi, kaže, da so se pristojni organi republike Slovenije naloge začetkoma lotevali kaj navdušeno, na podlagi zdravorazumske podmene, da gre za državino dolžnost do svojih (večinoma potencialnih) državljanov v skladu z ustavnimi in zakonskimi opredelitvami predpravice do državljanstva pri posameznikih "slovenskega rodu". V nadaljevanju se je tako reševanje že evakuiranih kot tudi načrtovanje nadaljnjega reševanja iz Bosne močno zapletlo in se ujelo v brezizhodno krožno legalistično argumentacijo, lci je "slovenski izvor" in "slovenskost" skrajno esencializirala in v svojem obravnavanju evakuirancev malone umaknila iz argumentacije. Skozi dojetanje teh zapletov in ravnanje v njih, pa tudi skozi soočenja s Slovenijo in slovenskostjo kot izvornim mitom in Slovenijo kot vsakdanjo realnostjo skuša tekst v jedrnem delu pokazati, kako so različni akterji - državna uprava in službe, politična reprezentanca bosanskih Slovencev, evakuiranci sami - s svojim pojmovanjem slovenstva upravljali. Čeprav so načelno vsi domnevali, da ga pojmujejo enako, so v medsebojnih odnosih vanj vložili svoja močno različna pojmovanja tako kulturnih kot etničnih razlikovanj.

Ključne besede: slovenstvo, kulturna razlika, etničnost, vojna

* Raziskava, na kateri temelji besedilo, je bila del projekta z naslovom "Slovinci v prostoru bivše Jugoslavije izven Slovenije", odgovorne nosilke Vere Kržišnik Bukič v Inštitutu za narodnostna vprašanja, Ljubljana, med letoma 1996 in 2000.

ABSTRACT

"WE THOUGHT SOMETHING LIKE THAT WAS POSSIBLE ONLY ON MARS": A SHORT ETHNOGRAPHY OF THE SLOVENIAN-NESS THROUGH THE IDENTIFICATION OF PERSONS EVACUATED BY THE SLOVENIAN GOVERNMENT AND EVACUEES DURING THE WAR IN BOSNIA-HERZEGOVINA

The text is based on a short field research conducted among the people evacuated from the warring Bosnia by the Slovenian government in the time from 1992 to 1994, on presumption of "Slovenian origins", and with a collective Slovenian passport. Following a short description of the interviewees, the text brings a genealogy of the preparations for the two rescue convoys, the "Croat" and the "Serbian", so named for the different travel routes from Bosnia.

The reconstruction of these preparations from the accessible official records shows that the governmental offices in charge of the matter initially acted with much enthusiasm, on basis of a commonsensical understanding that the rescue operation is the duty of the state towards its (largely potential) citizens, in accord with the constitutionally and legally provided preferential treatment of persons of "Slovenian origin". As the events unfolded, both the status of the rescued, and the plans for further evacuations from Bosnia met with dire complications and were finally brought to a halt in a circular legalistic argumentation that employed radically essentialised notions of "Slovenian origin" and "Slovenian-ness", and ultimately all but withdrew them from consideration. These notions; the actions taken; and the role of Slovenia and Slovenian-ness in both their mythological and everyday conceptual contexts comprise the framework within which the text attempts to show how the various actors - state officials, political representatives of Bosnian Slovenians, the evacuated themselves - managed their Slovenian-ness: while acting on the presumption that they are all talking the same thing, they actually endowed it with their radically diverse notions of cultural and ethnic difference in their interaction.

Key words: Slovenian-ness, culture difference, ethnicity, war

*Reči, da družbe funkcionirajo, je trivialno;
toda reči, da v kaki družbi vse funkcionira, je absurdno.*

Claude Lévi-Strauss

UVODNA OPOMBA

Pričujoče besedilo je nasledek sondažne raziskovalne naloge med desetimi posamezniki izmed okroglo 350 ljudmi, ki jih je slovenska vlada s skupinskimi potnimi listi kot državljane republike Slovenije evakuirala iz Bosne in Hercegovine v času tamošnje vojne; evakuacije so potekale med novembrom 1992 in junijem 1994. Kar takoj je treba

povedati, da se izbira teh posameznikov ni ravnala po kakem statističnem, številčnem, starostnem ali kako drugače utemeljenem "reprezentativnem" ključu. Na eni strani zato, ker se vprašanje reprezentativnosti, danes tako zdvojnjen v kvalitativnem družboslovem raziskovanju, glede na vnaprej znane okolnosti, v katerih je potem raziskava potekala, ni niti postavilo; kolikor bi namreč lahko nastopilo kot možen metodološki ozir, ga je na način, ki ga bomo skušali razgrinjati spodaj, opravila že slovenska država kot pobudnica in nosilka akcije "evakuiranja Slovencev" iz vojnega Sarajeva. Lahko pa že na tem mestu rečemo, da so podatki od samega začetka kazali na veliko napetost med državo, katere ravnanje po vsem sodeč ni bilo niti dosledno legalistično - kaj šele družboslovno informirano - in njenima domnevno prvima adresatoma, državljanom in aspirantom v državljanstvo. V tem smislu hoče biti besedilo tudi prispevek k analizi diskurza teh treh akterjev: nacionalne države, državljana njene "nosilne etničnosti" in aspiranta v državljanstvo, ki tudi ima obeležja take etničnosti, in ki so v medsebojnem odnosu neke vrste "trika zaupanja" (Južnič 1989:54; 1993:329ff).¹ Odnos med državo in državljanom je vedno temeljni, konstitutivni odnos (nacionalne) države: skušali bomo razgrinjati, kako se je obnesel v tako neregularnih razmerah, kakršne so določale akcijo "evakuacije Slovencev" iz Bosne in njene posledice.

Druga uvodna pribeležka gre torej dejanski izbiri sogovornikov. Odločila sem se za preprosto verižno pot: po telefonu sem v Bosni in Hercegovini poiskala novinarja, znanega poročevalca za slovenske medije v času vojne, in ga z zastavkom svojih institucionalnih zaledij prosila za referenčno osebo izmed evakuirancev v Sloveniji. Imenoval jo je takoj, me pri njej telefonsko napovedal, kot me je zatem ta prva stična oseba priporočila naslednjim sogovornikom v raziskavi, ti pa spet naprej. Metodološko rečeno je šlo torej za verižno preferenčno referiranje znotraj ciljne skupine. - Mimo tehničnih ozir, pač pa v tesni zvezi z uspehom raziskave lahko zagotovim, da je ta pot izbire sogovornikov našla čudovite ljudi. Vsem desetim sogovornikom v teh izčrpnih pogovorih, ki so potekali v novembru in decembru 1998, sem dolžna globoko hvaležnost. Najprej za prijaznost, s katero so na raziskavo pristali. Drugič za naklonjeno in angažirano prizadevanje, ko so se trudili, da bi njihove pripovedi in doživljanje čim temeljiteje razumela v vseh zgodovinskih, prostorskih, političnih in človeških tenčinah. Če v tem pogledu nisem bila postavljena pred težko nalogo, je bilo to zaradi njihove občutljive, izobraženske, elokventne in poglobljene refleksije. Slednjič in morda najbolj pa me veže dolg hvaležnosti, ker so bili voljni pred neznanjo tako brez zadržkov razkrivati čas v svojih življenjih, ki je bil za marsikaterega od njih, najbrž celo za večino, najtežji sploh. Kakor že se namreč travmatično življenje v vojnem Sarajevu, izguba doma in domovine, prihod v Slovenijo in negotovosti, v katere so bili vstavljeni, časovno oddaljujejo, so vsi sogovorniki brez izjeme izpovedali, da "med seboj" in "doma" o teh rečeh nikoli ne govorijo. Ker so bili pripravljani vsaj za uro ali dve - ali tri - dvigniti ta obliž molka, ki najbrž varuje ne le strah in bolečino, temveč tudi lastno in bližnjih dostojanstvo, samospoštovanje in ljubezen, so me zadolžili ne le v hvaležnost, temveč tudi v občudovanje.

Tretjič se moram ustaviti pri dejanski strukturi tako izbrane skupine v raziskavi. Nobeden mojih sogovornikov mi ni dal izrecnega dovoljenja za poimensko navedbo; nekateri pa so izrecno prosili za anonimnost. Zato sem njihova imena nadomestila z

¹ Južnič v prvonavedenem delu "trik zaupanja" veže na primarno socializacijo, skozi katero se nekatere okolnosti posameznikovega obstoja kažejo kot "naravne", neodvisne od njegove volje ali izbire. Koncept širimo tako, da tudi državljanstvo in pripadnost k etničnosti nosilne skupine v državi štejemo v tak odnos "trika zaupanja".

arbitrarnimi šiframi, ki večinoma sledijo zaporedju pogovorov, ključno orodje diferenciranja pa je črkovna označnica spola sogovornika (M oz. F). Nekatere analitsko relevantne podatke, ustrezno posplošene² tako, da preprečujejo razpoznavnost, kaže spodnja tabela. Vsi sogovorniki so do prihoda v Slovenijo živeli v Sarajevu. Trije izmed njih v Slovenijo tudi niso prišli s t.i. konvoji slovenske vlade, temveč so se iz vojnega Sarajeva rešili sami, imajo pa med evakuiranci vlade RS bližnje sorodnike.

PODATKI O SOGOVORNIKIH V RAZISKAVI

ŠIFRA	STAROST	IZOBRAZBA – POKLIC	KRAJ BIVANJA	PRIHOD V SLOVENIJO
M1	55-60	visoka –	Južno Primorje	3. konvoj, 1994
F1	50-55	visoka –	Južno Primorje	3. konvoj, 1994
M2	50-55	visoka –	Severno Primorje	3. konvoj, 1994
M3	50-55	visoka –	Ljubljana	samostojno, 1995
M4	60-65	visoka –	Ljubljana	samostojno, 1992
F2	55-60	visoka –	Ljubljana	samostojno, 1992
M5	45-50	visoka –	Južno Primorje	2. konvoj, "hrvaški", 1992
F3	35-40	visoka –	Južno Primorje	2. konvoj, "hrvaški", 1992
M6	40-45	visoka –	Južno Primorje	2. konvoj, "hrvaški", 1992
F4	55-60	visoka –	Južno Primorje	1. konvoj, "srbski", 1992

Ob tem sta potrebni še dve tehnični opombi. Razgovori, v katerih so bile udeležene štiri izmed gornjih oseb, niso bili posneti na magnetofonski trak, ker izpraševanci za to niso dali dovoljenja. Zaradi tega spodnje besedilo mnoge njihove navedbe povzema smiselno, kakor je razumljivo tudi, da so ti pogovori celoten sestavek informirali prav v enaki meri kot tisti, ki so bili posneti; dobesedno citirane pa so le navedbe iz posnetih razgovorov, kot so bile prepisane s traku. Z vsemi sogovorniki je pogovor potekal pretežno v slovenščini: ker pa to besedilo ne zasleduje kakih lingvističnih ali sociolingvističnih ciljev, so posnetki zapisani v knjižnem jeziku tako, da so citati prevedeni iz idiolektičnih rab, kakršne so sicer značilne za sogovornike. - Nasprotno velja za vse prinesene navedke iz dokumentov in časopisov: vsak citat je zvest prepis izvirnika v vseh podrobnostih, tudi v posnemanju načina poudarkov, opozorila na tipkopijske napake in vrinjene smiselne dopolnitve ter avtorske opombe pa so označene s standardnimi znaki. - Dodatna opomba zadeva ves pisni material razen časopisnega gradiva, uporabljen v sestavku: vsi tukaj citirani dokumenti državnih organov R Slovenije so bili pridobljeni v teku raziskave od različnih državnih uradov, pa tudi od nekaterih zasebnikov; noben donator ni izrecno dovolil navedbe svojega imena ali imena svoje pisarne; nima pa tudi noben od uporabljenih dokumentov oznake katerekoli stopnje zaupnosti. Torej sem dokumente identificirala z najmanj tremi kazalci: z datumom, številko dopisa in pošiljateljem oz. podpisnikom.

² Kot je razvidno iz tabele, so tako zakriti tudi podatki, ki so jih sogovorniki sicer eksplicirali, npr. letnica rojstva ali specifičen poklic. Tako maskiranje ni le v funkciji varovanja nerazpoznavnosti, temveč je v prid razločnemu izrisu nekaterih analitsko pomembnih lastnosti: izobrazbeni stopnji, starosti v dekadni stopnji, identifikaciji sedanjih življenjskih okolij. Zakriti pa so tudi podatki o tem, kateri sogovorniki so zakonci ali tudi sorodniki; v tem smislu je arbitrarni red številčenja v tabeli zavajajoč, saj moški in ženske z npr. enako ali zaporedno številko v šifri niso nujno zakonci.

K tehničnim uvodoma spada slednjič še vsebinska zabeležka. Na samem začetku sem nalogo označila kot sondažno: to pomeni, da je bila zastavljena in izvedena kot široka poizvedba brez ožjetematskega cilja; kazno pa je, da se ni enako širokosrčno izšla. Nasprotno, spodnjo obravnavo je mogoče na tem mestu izrecno najaviti kot problematizacijo prav posebnega početja, ki ga kritično družboslovje povzema kot esencializacijo oz. ontologizacijo identitet. Slednja je tukaj "slovenstvo" v svojstvu ključnega socialnega vira, za katerega so se v opisanem primeru natezali razločeni akterji: na eni strani nacionalna država, ki si prisvaja lastništvo in nadzor nad tako ontološko kategorijo in jo šteje za notranji smisel svojega obstoja, na drugi strani pa aspiranti v njeno državljanstvo, ki so bili prisiljeni svoje biografije, družinske genealogije in vsa dejstva svojega obstoja zastaviti v dokaz, da je njihova aspiracija upravičena. Ta odnos je imel še eno izrazito lastnost: prvi akter, država, je bil vedno namreč tudi arbiter, s tem pa, v socialnoantropološkem besednjaku, ključni esencializator identitet.

Ne gre namreč pozabiti, da je v primeru, ki ga jemljemo v precep, etnična oz. nacionalna "identiteta" postala vir, zelo drugačen od premakljivih, nekonkluzivnih in kontestabilnih (samo)izrek, ki so predmet posameznikovih socialnih strategij v razmerah normalnega življenja (prim. npr. Južnič 1993; Eriksen 1993). V razmerah naših sogovornikov je marveč upanje, da lahko aspirirajo v slovensko državljanstvo, pomenilo nič manj kot rešitev življenja.³ V nadaljevanju si torej velja ogledati, kako so eni in drugi, država in iz Bosne in Hercegovine evakuirani aspirantje v njeno zaščito, vprašanje svojega slovenstva upravljali.

SLOVENSTVO V LASTI DRŽAVE: "V SKLADU Z NACIONALNIM INTERESOM..."

Pozno spomladi leta 1992 je slovenska vlada, po besedah tedanjega visokega uslužbenca Ministrstva za zunanje zadeve Petra Toša (Brilej 1992:41), začela zbirati podatke o Slovencih, živčih v Bosni in Hercegovini. Vojna v tej bivši jugoslovanski socialistični republiki je bila tedaj stara nekaj mesecev, če njen začetek postavimo nekam vmes med razglasitev neodvisnosti - 3. marec 1992 - in predsedniški ukaz o mobilizaciji teritorialne obrambe dne 4. aprila istega leta (Lampe 1996:355). – Izhodišče za evidentiranje bosanskih Slovencev je bilo začetkoma kaj nedoločno, kot navaja Toš: zanašali so se na statistične podatke, na poizvedbe in informacije posameznikov, na novinarska poročila. Nekako do konca septembra 1992

...smo na seznamu imeli okoli 780 Slovencev, ki živijo v BiH. Kot najbolj intenzivne so se pokazale tri lokacije: Cazinska krajina, kjer je bilo največje število državljanov Republike Slovenije druge narodnosti, Zeniško-Kakanjski bazen, kjer po naših podatkih prav tako živi prek 300 Slovencev z otroki in Sarajevo (Toš, v Brilej, *ibid.*).

Po Toševih besedah se je država Slovenija najprej lotila primeroma najlažje operacije, evakuacije "Slovencev iz Cazinske krajine" s pomočjo Unproforja in Rdečega križa. O Kakanju in Zenici je Toš dejal, da so "tamkaj živeči Slovenci" tedaj še imeli možnost samostojnega odhoda iz BiH, saj so prometne zveze tam tedaj še delovale (Toš, v Brilej, *ibid.*). Za evakuacijo iz Sarajeva pa se je skupina strokovnjakov, "...dve osebe [sic!] iz zunanjega ministrstva, en uslužbenec iz obrambnega in en iz notranjega

³ Naključje je hotelo, da nobeden od sogovornikov v raziskavi ni imel slovenskega državljanstva pred prihodom v Slovenijo. Razmerja med državljani in nedržavljanji med evakuiranci so pojasnjena spodaj.

ministrstva", pripravila z laboratom, temelječim na analizi evakuacijskih izkušenj Otrške ambasade in sarajevske Židovske občine. Potem ko so propadle možnosti evakuacije preko hrvaških ozemelj (zaradi tedaj začetih bojov med Hrvati in Muslimani), "...smo šli takoj v poskus odpiranja poti prek Srbije" Toš, v Brilej 1992:42):

Slovenci so bili v Sarajevu v svojem odboru izredno dobro organizirani in njihov predsednik, gospod [Aleksander] Novak, mi je zelo pomagal s temeljitimi evidencami o tamkajšnjih Slovencih. [...] Morali smo se držati kriterijev, ki smo jih postavili v Ljubljani, da bomo namreč evakuirali le Slovence po narodnosti ali po državljanstvu. K nam je namreč prihajalo mnogo ljudi, matere z otroki s prošnjami, naj rešimo vsaj otroke... In to je bilo najhujše, poslušati prošnje in usode teh ljudi, bolj kot prestopanje iz ene na drugo stran bojne črte (Toš, v Brilej, *ibid.*).

Po Toševih besedah je bilo sodelovanje srbske strani s slovenskimi vladnimi emisarji zelo naklonjeno, ne glede na to, da so po njegovem mnogi Slovenci gojili izreden strah in nezaupanje do srbskih oblasti in območij; tako naj bi bila "...Lukavica v glavah mnogih Sarajevčanov strah in trepet". - Med drugim so srbske oblasti na prošnjo slovenskih emisarjev na srbskem radiu in televiziji dale poziv za zbor vseh Slovencev, ki so živeli na srbskih okupiranih teritorijih in so si želeli evakuacije, pa akcija ni uspela:

Žal ni bilo na sestanku nikogar. To [kraj sestanka] je bil popolnoma opustel kraj in tisto popoldne je bilo zelo intenzivno delovanje oostrelcev. Kljub temu sem s tam ustaljeno prakso pretekanja po brisanem prostoru uspel priti do dveh slovenskih stanovanj, ki sta bili zapuščeni in odprti, v tretjem pa sem našel dva starejša Mariborčana, ki tu živita nad 30 let. Odklonila sta svoj odhod iz Sarajeva, češ da jima je tu dobro. Ne vem, koliko je takemu odgovoru botroval za mano stoječi oficir srbske vojske. Dvomim, da je bil to v celoti iskren odgovor, ker se je ta stara gospa ob našem slovesu tam razjokala (Toš, v Brilej, *ibid.*).

Po Toševih besedah se je diplomatska akcija slovenskih oblasti pri srbskih lahko naslonila na vsaj dva elementa: prvič na sentiment

...oficirjev in poveljujočega kadra, ki so bili prej, vse do leta 1990 in 1991 oficirji v Sloveniji, v Mariboru, Novem mestu, ljudi, ki so govorili slovensko in imeli na Slovenijo lepe spomine kot na lepo deželo. Vsi ti oficirji so mi izjavljali, da so v Sloveniji preživeli najlepša leta svojega življenja,

drugič pa na sočasno Toševo pot v Beograd po nalogu tedanjega zunanjega ministra Dimitrija Rupla, ki se je vezala na vprašanje priznanja ZRJ s strani Slovenije:

Izkoristili smo potrebo, da Kučan in Drnovšek odgovorita na pismi Paniča in Čosića [glede slovenskega priznanja ZRJ]. [...] V Beograd sem šel predvsem zato, da si v osebnih kontaktih zagotovim podporo za izpeljavo konvoja [evakuirancev] prek teritorija, ki ga držijo v rokah srbske sile in ki ga danes imenujejo Republika Srbska. [...] Če Beograda ne bi bilo, na Lukavici ne bi uspel tako lahko, kot sem, ne bi uspel doseči izjave generala Mladića, ne izjave, ampak povelje, ki ga je dal poveljujočemu častniku ob sebi, da on "*nareduje, da se nijednom Slovcu ne sme skriviti vlas na glavi, kad će prelaziti konvoj prek srbskih teritorija*" (Toš, v Brilej 1992:42, 43; poudarki izvirni).

Priprava konvoja na srbski strani je bila torej tako temeljita, po Toševih besedah, da je sam prišel "...do prepričanja, da tu ne gre za nobeno lopovščino, za nobeno prevaro" (Toš, v Brilej 1992:43). Še več, srbska stran je konvoju celo dodelila spremstvo vojaške policije, ki mu je na posebno rizičnem koščku poti, kjer je obstajala nevarnost muslimanskega obstreljevanja, pridružila celo topniško enoto. Ta konvoj, ki se ga je posihmal prijelo ime "srbski" in je v Ljubljano prispel 18. novembra 1992, torej ni imel nobenih težav v primeri z drugim, t.i. "hrvaškim", ki je na cilj prišel 20. novembra 1992. Tudi ta je preko srbskih ozemelj potoval brez težav,

... medtem ko se HVO, ki naj bi po dogovoru z obrambnim ministrstvom Hrvaške na svojem delu ozemlja dalo oboroženo spremstvo, tega ni držalo. Konvoj tega spremstva ni imel in je bil zato s strani hrvaških sil štirikrat ustavljen in je prišel z nekajurno zamudo v Split (Toš, v Brilej, *ibid.*).

Svojo pripoved je Peter Toš zaključil s takole oceno:

Republika Slovenija kot mlada država je pokazala, da je vsak njen rojak tako zaščiten, kot da bi za njim stala tako velika sila kot so npr. ZDA. Slovenska vlada je dokazala, da je sposobna zagotoviti varnost svojih državljanov.

Nekaj mesecev po tem intervjuju, objavljenem komaj štiri dni po prihodu zadnjega izmed obeh konvojev v Ljubljano v letu 1992, so se tako samozavestne izjave umaknile zmedi: časopisi so pisali o nevdružni situaciji bosanskih evakuirancev, ki jih je slovenska vlada iz BiH izpeljala s skupinskim slovenskim potnim listom, potem pa začela birokratsko mrcvariti njihov pravni status, in so celotno akcijo v kaj žolčnih tonih označevali kot trik v predvolilni kampanji. Prva zmeda je nastala že okrog števila evakuirancev: časopisna poročila so vztrajno poročala o "okroglo 300 osebah", od katerih jih je 93 (po drugem viru 96) takih, ki se niso mogli nastaniti privatno, pri sorodnikih ali prijateljih, in jih je država najprej namestila v zasebnem penzionu Lucky v Fiesi, nato pa preselila v delavski dom Novista v Luciji; ter o dejstvu, da velika, skoraj devetdesetodstotna večina evakuirancev nima slovenskega državljanstva. - Informacija vladnega Urada za priseljevanje in begunce je dne 9. novembra 1993, slabo leto dni po evakuaciji ugotavljala, da so evidence o številu evakuirancev različne (379 pri Ministrstvu za zunanje zadeve, od tega 36 slovenskih državljanov; 266 pri Rdečem križu Slovenije; 316 pri Zavodu za zaposlovanje; 320 pri Ministrstvu za notranje zadeve, od tega 32 državljanov Slovenije), in lakonično dodaja:

Podatka, koliko evakuiranih oseb je pridobilo slovensko državljanstvo po izredni naturalizaciji ali po redni proceduri, ni mogoče pridobiti, ker se ne vodi posebna evidenca za pridobitev državljanstva evakuiranih oseb. Enako je sporen in vprašljiv podatek koliko evakuirancev je kasneje odšlo v tujino.⁴

Tako občutne diskrepance v številu evakuiranih oseb in o njihovem državljanškem statusu uradni dokumenti, s katerimi razpolagamo, ne pojasnjujejo; toda zgoraj zadnja navedena trditev Urada za priseljevanje in begunce ne drži, saj so se zadevne evidence kasneje vendarle našle. V aprilu 1994 je dnevnik *Slovenec* povzel izjavo Miloša Šuštarja, tedaj direktorja Urada, ki je navajala 320 evakuirancev iz leta 1992, od tega 180 tedaj še vedno brez državljanstva (Karneža 1994). Oktobra 1995 je poslanka Demokratske stranke, Danica Simšič, vladi zastavila poslansko vprašanje o evakuirancih iz leta 1992 in dobila odgovor,⁵ ki je bil objavljen v juliju naslednjega leta in je prinesel takole statistiko: približno 300 evakuirancev; od katerih jih je 117 zaprosilo za državljanstvo po 13. členu Zakona o državljanstvu, od tega je imelo ob času odgovora postopek ugodno rešen 85 ljudi, 32 oseb pa je bilo še v postopku. – Toda kar dotiče razhajanj glede celotnega števila evakuirancev v letu 1992, sta vsaj dva naša informatorja izmed evakuirancev, ki sta se oba dejavno udeleževala organizacije konvojev, menila, da je do bistvenih, izhodiščnih razkorakov v evidencah prišlo zaradi "odpadanja" ljudi na poti do Ljubljane; konvoja naj bi torej mnogim, katerih cilj ni bil Slovenija, omogočila prevoz na varno. Nekaj podobnega je izjavil že Toš (v Brilej

⁴ Vlada Republike Slovenije, Urad za priseljevanje in begunce, 9. 11. 1993, št. SP1-13/9-74/93, podpisnik: Renato Kranjc, direktor.

⁵ *Poročevalec Državnega zbora RS*, XXII/27, s. 53-4, 17. 7. 1996.

1992:42)⁶ v citiranem intervjuju ("Na seznamu smo imeli nekaj Muslimanov in smo dosegli, da se jim ni zgodilo nič"); eden od informatorjev pa dodaja:

V prvem konvoju je bilo vsega razen Slovencev. To vemo. To smo vedeli. Ampak mi smo konvoj organizirali in smo sprejemali vse. Lahko bi celo zadevo dosti bolj prefiltrirali. Ampak se nam je zdelo neumno: če je Nemčija sprejela tristo petdeset ali sedemsto tisoč ljudi, ne da bi vprašala, kdo so in kaj so, pa ne bi Slovenija sprejela štiristotih ljudi, pa naj so Slovenci ali pa takih, ki so imeli vsaj kakega prednika Slovenca (Infor.M2).

Vladni uradi so se začetkoma ukvarjali zlasti s primernim terminom za evakuirance iz BiH in so jih z vladnim sklepom z dne 16. decembra 1993 iz "evakuiranih oseb" prekrstili v "začasne begunce".⁷ Pravne posledice različne terminologije je na široko pojasnjevalo več mnenj, med drugim mnenje Ministrstva za notranje zadeve s konca septembra 1993,⁸ ki je komentiralo neko zgodnejše gradivo z naslovom *Reševanje problematike evakuiranih oseb*: tega je pripravil Urad za priseljevanje in begunce. Ob kratkem, Ministrstvo za notranje zadeve v tem mnenju predlaga, da naj bi se izraz "evakuiranci" uporabljal le za evakuirane "...državljanke drugih [jugoslovanskih] republik", predvsem pa nasprotuje anticipirajoči oznaki "...osebe, ki so po starših državljani Republike Slovenije". Obenem ugotavlja, da je takim osebam, tujim državljanom, v skladu z Zakonom o tujcih

...nemogoče priznati stalno prebivališče, saj je pogoj za pridobitev dovoljenja za stalno prebivanje (in prijavo stalnega bivališča na tej osnovi) najmanj triletno neprekinjeno prebivanje na območju Republike Slovenije na podlagi dovoljenja začasno prebivanje. To bi bil PRECEDENS... (poudarki izvorni).

Še več, mnenje ugotavlja, da bi bilo tem osebam mogoče izdajati dovoljenja za začasno bivanje le na podlagi izrecne želje, odpovedi statusu tujca, ter "...ob izkazanem upravičenem razlogu (npr. zaposlitev) in zadostnih sredstvih za preživljanje". S tem je bilo vprašanje statusa evakuirancev vrnjeno na sam začetek: popolnoma so bile ignorirane možne pravne posledice dejstva, da jih je slovenska vlada v državo pripeljala s svojim skupinskim potnim listom; in posledice dejstva, da so tak potni list izdali vendarle na podlagi domneve o izpolnjevanju pogojev za pridobitev slovenskega državljanstva. Ogromna večina jih je bila kratkomalo vstavljena v status tujcev. Tako konstruiran paradoks je za javnost razgrnil Vinko Poličnik, načelnik Oddelka za javni red in mir na Ministrstvu za notranje zadeve (v: Guzej-Sabadin 1994):

Vlada Republike Slovenije je na svoji seji 26. 11. 1992 sklenila, da se problem statusa beguncev iz republike Bosne in Hercegovine ne rešuje z izredno naturalizacijo, temveč jim Republika Slovenija zagotavlja pomoč za postopno vključevanje v življenje v Sloveniji. Torej pridobitev državljanstva po 13. členu Zakona o državljanstvu ne pride v poštev. Glede na to, da je novembra 1993 poteklo leto dni, odkar je bila izvedena evakuacija, bi vsi evakuiranci slovenske narodnosti in njihovi potomci lahko pridobili

⁶ Toš (*ibid.*, s. 43) dodaja, da se je število evakuirancev močno krčilo že med naborom kandidatov: omenja "osip" od 210 v Ljubljani evidentiranih na 162 v Sarajevu, "...na dan odhoda pa jih je prišlo 115. V glavnem so odstopali tisti, ki so nosili muslimanske priimke". Iz konteksta sledi, da so to podatki za t.i. "srbski" konvoj.

⁷ Vlada Republike Slovenije, 28. 12. 1993, št. 260-05/93-1/19-8, podpisnik: Mirko Bandelj, generalni sekretar. – Že citirani odgovor vlade poslanki Simčičevi v letu 1996 navaja, da je bil to status "začasnega begunca s posebnimi pravicami" (*Poročevalec DZ RS*, XXII/27, s. 54, 17. 7. 1996).

⁸ Vlada Republike Slovenije, Ministrstvo za notranje zadeve, 30. 9. 1993, št. 0016/12-S-26/57-93, podpisnik: Slavko Debelak, direktor uprave za upravno pravne zadeve, podsekretar.

državljanstvo Republike Slovenije na podlagi redne naturalizacije (12. člen), seveda, če bi izpolnjevali tudi ostale pogoje, ki jih predpisuje določilo zakona za redno naturalizacijo (redna zaposlitev, zagotovljeno stanovanje, znanje slovenskega jezika, nekaznovanost itd.).

Z drugimi besedami, evakuiranci so bili postavljeni pred zahtevo, da si državljanstvo pridobivajo po redni poti, enako kot katerikoli drugi interesenti; pogojev za to, zlasti redne zaposlitve in zagotovljenega stanovanja oz. stalnega bivališča, pa prav zaradi okolnosti svojega prihoda v Slovenijo niso mogli izpolnjevati. Absurdnost tega argumentativnega kroga, ki ga je med drugim pomagala razgaljati tudi najeta odvetnica evakuirancev, je končno preseгла nova vladna odločitev, natanko nasprotna zgoraj navedeni. Dne 2. junija 1994, šestindvajset dni pred prihodom dolgo napovedovanega tretjega konvoja iz Sarajeva, je vlada R Slovenije na svoji 88. seji sprejela sklep, ki je status evakuirancev iz leta 1992 reševal, "v skladu z nacionalnim interesom", z izrednimi naturalizacijami po 13. členu Zakona o državljanstvu, prejšnja odločitev pa je bila revocirana s formulacijo "...ne glede na pogoje, ki jih je Ministrstvo za notranje zadeve predlagalo v okviru določitve politike reševanja vlog po izredni naturalizaciji."⁹

SLOVENSTVO KOT IZKLJUČNA LASTNOST SLOVENSkih DRŽAVLJANOV: "ZARADI VEČ KOT UTEMELJENIH NAČELNIH IN PRAKTIČNIH RAZLOGOV..."

To odločitev vlade R Slovenije je po vsem sodeč odločilno informiralo dejstvo, da je bil tik pred realizacijo tretji konvoj evakuirancev iz Sarajeva. Urad za priseljevanje in begunce je namreč 2. marca 1994 v spisu, naslovljenem *Evakuirane osebe iz Sarajeva*,¹⁰ ostro kritiziral vladno odločitev o dodelitvi statusa "začasnega begunca", opozoril na nujnost paketnega reševanja situacije vseh evakuirancev, brezizhodnost njihovega položaja orisal s taksativnim naštevanjem vseh podrobnosti (begunci izgubljajo službe, ker jih kot nedržavljanke ni mogoče redno zaposliti; ne morejo zapustiti države, ker nimajo veljavnih potnih listov; ne morejo uveljavljati pokojnin po zakonih, slovenskih državljanov, ker sami niso državljanke; ne morejo dvigati denarja z bančnih računov, ker nimajo identifikacijskih dokumentov; ne morejo podaljševati registracije avtomobilov; ne morejo vpisovati otrok na srednje šole) in razodel delno vladno kapitulacijo v reševanju njihovega problema: dokument namreč kar dvakrat najavlja, da bi mnogi evakuiranci po pridobitvi državljanstva odšli v tujino, računajoč pri tem na nove brezizhodnosti njihovega položaja potem, ko bi postali državljanke:

S pridobitvijo slovenskega državljanstva si bodo morali evakuiranci sami zagotoviti bivališče. S tem se bodo zmanjšali stroški za bivanje in podporo evakuiranim osebam. Nekateri posamezniki se bodo najverjetneje odselili v druge države.¹¹

⁹ Vlada Republike Slovenije, 2. 6. 1994, št. 260-05/93-1/35-8, podpisnik: Mirko Bandelj, generalni sekretar.

¹⁰ Kopija tega gradiva, ki jo tukaj uporabljamo, nima oznake številke dopisa, niti podpisnika. Donator kopije je te kazalce najbrž namenoma prikril.

¹¹ Tako anticipirani eksodus se je, sodeč po mnogih izpovedih informatorjev, tudi zares zgodil, celo množično. Preferenčna destinacija je bila Kanada. Vsaj dva informatorja sta presodila, da je tako iz Slovenije odšla "najmanj polovica" oziroma "večina" evakuirancev vlade R Slovenije iz prvih dveh konvojev. Dva druga informatorja pa menita, da so se iz Slovenije izseljevali predvsem "mešani" zakonci in taki, ki so imeli v tujini sorodstvo.

Citirani dopis Urad za priseljevanje in begunce končuje s posebno točko, ki jo posveča "...eventuelni [sic!] BODOČI EVAKUACIJI Slovencev iz ogrožene Bosne in Hercegovine" (poudarki izvorni); tej majčkenu konfuzni formulaciji vendarle sledi dovolj jasno postavljena zahteva, da se

...temeljito proučijo možnosti za existenco evakuiranih slovenskih državljanov v Republiki Sloveniji. Pripravi naj se strategija vnaprej pripravljenega programa za reševanje existencence slovenskih državljanov iz BiH v novi domovini; [...] Izdelan mora biti plan reševanja njihove prisotnosti v Sloveniji...

Indikativna je glede na datum dokumenta dosledna raba oznake "slovenski državljani iz BiH", pri čemer gre celo navidezno tautologijo, ki Slovenijo označuje kot "novo domovino" njenih lastnih državljanov, brati kot programsko. Za tretji konvoj evakuirancev iz BiH, ki je v Ljubljano prispel 29. junija 1994, so bili pogoji namreč postavljeni vnaprej: evakuirati je mogoče samo slovenske državljane in njihove mladoletne otroke.

Genezo tako radikalno restriktivne odločitve, ki je, kot bo v nadaljevanju razloženo, sproducirala cel kompleks ugibanj, asociacij in očitkov o fašistoidnosti slovenskih državnih oblasti, je mogoče rekonstruirati skozi kratko dokumentacijsko kronologijo. Zveza Slovencev v Bosni in Hercegovini je sredi leta 1993 očitno že imela izdelano tehniko komuniciranja s slovenskimi oblastmi: dopisovali so si predvsem z vlado R Slovenije, t.j. s premierovo pisarno oz. s pisarno generalnega tajnika vlade, svoje dopise pa v vednost pošiljali ključnim državnim organom – predsedniku republike, predsedniku državnega zbora - in vladnim resorjem: notranjemu in zunanjemu ministrstvu, Uradu za priseljevanje in begunce, Gospodarski zbornici itd. Dopis Zveze s tako širokim krogom naslovljencev z dne 17. junija 1993¹² s svojo strukturo, izčrpno faktografijo, s specifičnim argumentativnim slogom in tonom po vsej verjetnosti izkazuje stalnice¹³ v tem dopisovanju:

Náša zveza poskuša razreševati probleme, za katere so povsod v svetu zadolženi državni organi (ambasade, konzulati) ne zato, ker bi si to želeli, temveč zato ker mora zaradi naslednjih razlogov. Po naši dosednji evidenci živi v Sarajevu več kot 250 državljanov Republike Slovenije, več kot 350 tistih, ki imajo pravico do pridobitve državljanstva po Zakonu o državljanstvu Republike Slovenije, več kot 600 Slovencev in njihovih družin – potomcev Slovencev po ravni liniji – prvo koleno, več kot 1000 onih, ki so potomci Slovencev po ravni liniji v drugem in tretjem kolenu. Vsak dan se v Zvezi pojavi več novih oseb, ki dokumentirano dokazujejo slovensko poreklo (v Sarajevu jih je bilo pred vojno več kot 6000).

Tem ocenam sledi krajši zgodovinski povzetek priseljevanja Slovencev v Bosno v zadnjih sto letih, zlasti po avstrijski priključitvi Bosne, ki je uvod v – najbrž ne prvič zapisano – ključno pojasnilo: da namreč v vojnih razmerah dejstvo takih družinskih genealogij za bosanske potomce slovenskih imigrantov ni več le genealoško, del družinskih zgodovin, ljub družinski spomin, temveč element, zaradi katerega jih eksterna kategorizacija, na katero nimajo vpliva, brezprizivno razvršča zunaj možnih in sprejemljivih identitet:

¹² Zveza Slovencev v Bosni in Hercegovini – Savez Slovenaca u Bosni i Hercegovini Vladi republike Slovenije, generalnemu sekretarju Mirku Bandlju za predsednika vlade R Slovenije, v vednost več naslovnikom. 17. 6. 1993, znak KM/SN, podpisnika: Aleksander Novak, predsednik, Metka Kraigher, generalni tajnik.

¹³ Kot nekakšno stalno ciklično nihanje so informatorjem, ki so se udeleževali priprav na evakuacijo, ostala v spominu pogajanja za konvoj s slovenskimi oblastmi. "Prišli smo v Ljubljano, oni so prišli k nam, pisalo se je, razgovarjalo, vse smo se domenili, potem pa ni bilo nič. In smo spet prišli, se pogovarjali, se dogovorili, pa spet nič..." (Infor. M3).

*Konstitutivni narodi [Bosne in Hercegovine] – Srbi, Hrvati in Muslimani imajo svojo politično in vsako drugo zaščito, ostali pa so (razen Židov, ki so se zelo dobro organizirali, zahvaljujoč brigi države Izrael) pepuščeni sami sebi. [...] Sedaj se v Bosni in Hercegovini kot konstitutivni narodi navajajo Srbi, Hrvati in Muslimani, precej afirmativno Židje in celo Romi, vsi drugi pa kot "ostali", med katerimi so tudi Slovenci. Sedaj vsi potomci Slovencev iščejo svoje poreklo, ker ne morejo biti nič drugega kot Slovenci.*¹⁴

V nadaljevanju dopis prinaša nadrobno poročilo o dejavnostih Zveze v njenih odborih in društvih. Izčrpno je poročilo o kulturnih prireditvah in raznovrstnih kulturniških načrtih, ki je sicer naravnano v dokazovanje eminentne "slovenskosti", tudi v dramatičnih okoliščinah ("...pevski zbor 'PRIJATELJI' je med grmenjem granat zapel 'Zdravljico' na slovenskem jeziku..."), predvsem pa izkazuje kar vročično, demonstrativno kultivirano umetniško in kulturniško kreativnost v kljubovanju vojni surovosti.

Z vidika predstav, ki so jih mediji v Sloveniji gojili o problematiki evakuirancev iz Bosne, poseben kuriozum predstavlja predzadnji odstavek tega pisma. Prav v času, ko je nastalo in našlo svoje naslovnike, so slovenski mediji največ pisali o zagatah evakuirancev iz leta 1992, nastanjenih najprej v Fiesi, nato pa v Luciji¹⁵, in jih predstavljali kot posledice kršenih obljub vlade evakuirancem; obtožbe na račun tedanjih političnih akterjev, češ da je šlo pri čustveno nabiti akciji "reševanja slovenskih rojakov iz BiH" predvsem za nabiranje točk v predvolilni kampanji, so bile bistveni sestavni del teh časopisnih poročil. Citirani dopis Zveze Slovencev v Bosni in Hercegovini slovenskim oblastem, ki ga pisci uvodoma označujejo kot odgovor na pismo slovenske vlade z dne 31. maja 1993,¹⁶ nasprotno ugotavlja – verjetno slovenski vladi v odgovor na kako direktno sproženo vprašanje (ali celo očitek):

*Nujno bi bilo tudi dokončno razrešiti vprašanje prvih dveh konvojev iz novembra 1992. leta (slučaj Piran) ker so vsi udeleženci konvojev izjavili, da imajo organizirano bivanje in življenje v Sloveniji, vendar so po prihodu v Slovenijo izkoristili takratno predvolilno kampanjo in strankarske nespornazume, za kar naša Zveza ne more nositi odgovornost.*¹⁷ *Po naših merilih in dosedanjih kriterijih Vlade R. Slovenije (glede na aspekt zagaranirane egzistence pri sorodnikih v Sloveniji) bi prišlo za konvoj v poštev okoli 450 oseb.*

¹⁴ Na drugem mestu v istem dopisu Zveza precizira en aspekt takih kategoriziranj: "Poseben problem predstavljajo Slovenci izven blokiranega Sarajeva (Kakanj, Zenica, Travnik,...) zaradi etničnega čiščenja, saj se tam v glavnem tretirajo kot Hrvati. Zveza zaradi prekinjenih komunikacij ne more pomagati tem Slovincem razen da je informirala odgovarjajoče organe oblasti v Republiki Bosni in Hercegovini." – Le dobrega pol leta pred tem je Peter Toš v že citiranem intervjuju (Brilej 1992:41) prav ta področja označil za pomoči nepotrebna (prim. zgoraj).

¹⁵ To preselitev so predlagali evakuiranci sami! Cit. informatorja!

¹⁶ To pismo slovenske vlade je po navedbah v citiranem dopisu odgovor na dopis Zveze Slovencev v Bosni in Hercegovini vladi R Slovenije z dne 18. marca 1993, s katerim se je dopisovanje med Zvezo in navedenimi naslovniki v Sloveniji očitno začelo.

¹⁷ Da je bila slovenska vlada vendarle zelo previdna z obljubami, potrjuje tudi izpoved informatorja, ki pravi takole: "Kar se tiče prve evakuacije, moram reči, da ko so prišli v Sarajevo predstaviti odnos Slovenije do problema, niso prav nič obljubljali. Prišli so vsi trije: Peter Toš, Igor Bavčar in Dimitrij Rupel. Prišli so skupaj, pripeljal jih je [Aleksander] Novak. Vabljen sem bil na prvi sestanek [...] Na tem sestanku nas je bilo mogoče deset, petnajst sarajevskih Slovencev. [...] Nič niso obljubili: ne službe, ne stanovanja, ne kaj drugega. To, kar se je potem pojavilo govoric, pa v politiki, tisto ni res. Bili pa so lokalni voditelji Slovencev, ki so obljubljali med in mleko v Sloveniji" (Infor.M3).

Zadnji stavek se očitno že nanaša na načrtovanje konvoja, ki je bil potem realiziran v letu 1994. – Konec julija 1993 je predsednik republike Milan Kučan premieru poslal dopis,¹⁸ v katerem je vladi nujno priporočil takojšen sprejem "potrebnih ukrepov za zaščito Slovencev v BiH", in znotraj teh govoril o "možnostih za morebitno evakuacijo Slovencev iz BiH". Oznaka "Slovenci v BiH" je v tem dopisu še kategorija, širša od "državljanov Slovenije", saj eksplicitno govori o "formalnih državljanih Republike Slovenije" kot o delu Slovencev, živečih v BiH. Delegacija Zveze Slovencev, ki je predsednika republike obiskala na dan dopisa,

...je tudi ponovno opozorila na njihova pričakovanja, da bo Republika Slovenija storila vse, kar more, za zaščito v BiH živečih Slovencev, in da bo tudi organizirala novi konvoj oziroma evakuacijo državljanov Republike Slovenije oziroma Slovencev v Slovenijo. Opozorili so tudi na naraščajoče nezadovoljstvo med Slovenci, celo razočaranje, ker evakuaciji v novembru 1992 niso sledile nadaljnje [sic!], načelno obljubljene konkretne akcije. [...] posebej bi želel opozoriti na izraženo nezadovoljstvo delegacije Zveze Slovencev iz BiH, ker še vedno niso prejeli odgovorov na svoji pismi Vladi Republike Slovenije z dne 18. marca in 31. maja 1993 [...] Tudi razgovori, ki so jih opravili predstavniki Zveze Slovencev v BiH, predvsem s predstavniki Ministrstva za zunanje zadeve, niso obrodili, zaenkrat, nikakršne konkretne rezultate.

Problem, ki ga je predsednik republike v pismu ministrskemu predsedniku označil za "skrajno perečega" in terjajočega "zaradi več kot utemeljenih načelnih in praktičnih razlogov, takojšnje in učinkovito reševanje", je s konkretnim *Predlogom za evakuacijo Slovencev iz BiH* obdelal Sektor za migracije pri zunanjem ministrstvu konec novembra 1993.¹⁹ *Predlog* je po besedilu dokumenta nastal kot nasledek medresorskega sestanka dne 25. novembra 1993, in brez okolišenja pod točko 1. ugotavlja:

Potrjen je bil predlog, naj bi iz BiH evakuirali državljane RS in njihove mladoletne otroke. Pri tem je bilo vzpostavljeno vprašanje evakuacije zakoncev, ki niso državljani Republike Slovenije. Ti so v predlogu za evakuacijo izpuščeni z ozirom na omejene možnosti RS in upošteva način evakuacije, ki bi bil v celoti obvladljiv. Računa se, da bi evakuirali iz Sarajeva, Srednje in ostalih delov BiH približno 300 oseb.

Potem ko je zatrjeno, da bo "evakuiranim osebam ... zagotovljeno stalno prebivališče v RS", kar je očitno zapoznelo upoštevanje nauka iz napak v letu 1992, *Predlog* pod točko 3 in 4 natančno našteva pravice evakuirancev do različnih oblik socialne pomoči, zdravstvenega zavarovanja, socialnega varstva in šolanja; točka 5 pa nekako v nasprotju z besedilom prve točke nenadoma uvede "evakuirance brez slovenskega državljanstva", ki so v oklepaju opredeljeni kot "začasni begunci s privilegiranim [sic!] statusom". – Posebej se predlaga tudi, da bi šoolobvezni evakuiranci brez znanja slovenščine redne slovenske šole obiskovali kot hospitanti, s čimer bi pridobili ustrezno znanje za reden vpis v naslednjem letu. – Posebej pa *Predlog* predvideva, da bo

...večina evakuirancev stanovala pri svojih sorodnikih, o čemer pa ni podatkov, zato je treba zagotoviti določeno število nastanitvenih zmogljivosti drugod. Teh zmogljivosti sedaj ni. Urad za priseljevanje in begunce pa nasprotuje, da bi državljan [sic!] nameščali v zbirne centre za začasne begunce.

Sedma in zadnja točka predloga sicer nekoliko konfuzno dikicijo, pa vendar jasno določa, da naj bi

...evakuiranci [...] podali posebno izjavo, da se strinjajo s pogoji bivanja pravic in

¹⁸ Republika Slovenija, Urad predsednika republike, 26. 7. 1993, št. 26/7-1993, podpisnik: Milan Kučan.

¹⁹ Republika Slovenija, Ministrstvo za zunanje zadeve, Sektor za migracije, 29. 11. 1993. Brez podpisnika.

dolžnosti v Republiki Sloveniji in da njihov status ne bo privilegiran [sic!] v odnosu na ostale državljane Republike Slovenije.

Spis zaključuje predlog, naj bi bilo za koordinatorja celotne akcije imenovano Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve. – Generalni sekretar zunanjega ministrstva je v začetku decembra 1993²⁰ vladi predlagal uvrstitev tega gradiva na sejo vlade. Označuje ga kot "nevsklajenega" predvsem glede vprašanja nastanitve "za evakuirane državljane in njihove mladoletne otroke", vendar meni, da vladno obravnavo kljub neuskklajenosti narekujejo "kritične razmere, v katerih živijo Slovenci v BiH in njihove prošnje."

Dokumenti, s katerimi razpolagamo, ne kažejo na način ali postopek, po katerem se je omenjeni restriktivni pogoj – evakuacija zgolj državljanov in njihovih mladoletnih otrok – omilil tako, da je dejansko prišlo do evakuiranja tudi zakoncev in polnoletnih otrok brez slovenskega državljanstva. Že aprila 1994 je Slovenska tiskovna agencija v dnevniku *Republika* poročala o pripravah na evakuacijo

... 165 Slovencev iz Sarajeva, o čemer je vlada sprejela sklep že decembra lani. Okrog 70 Slovencev, ki so na seznamu evakuirancev, ima tudi slovensko državljanstvo, ostali pa niso naši državljani, so pa njihovi najožji družinski člani. Dovoljenje za odhod mora dati še bosanskohercegovaška vlada, kar zlasti velja za vojaške obveznike.²¹ [...] Predvidoma naj bi tretjina ljudi, ki bodo prispeli s konvojem, takoj odšla v nastanitev in oskrbo k družinam in sorodnikom, za ostale pa bo morala poskrbeti država Slovenija.²²

Mesec poprej je novinar Zdravko Latal za dnevnik *Delo*²³ poročal, da je Zveza Slovencev v BiH, ki je bila organizatorica konvoja na terenu, izmed okroglo 700 kandidatov za evakuacijo izbrala 199 imen, kriterije za svoj izbor pa sama označila za administrativne, ne humanitarne: izjava, ki jo gre najverjetneje brati kot očitek restriktivnim zahtevam slovenske vlade. – Ko pa je konvoj končno prišel v Ljubljano, je ponovno nastala zmeda pri številkah: mariborski dnevnik *Večer* je na dan prihoda poročal o šestinsedemdesetih prišlekih, ljubljanski *Dnevnik* pa naslednjega dne o šestinšestdesetih.²⁴ Slednji je zgodbo o številkah takole zaokrožil:

Drago Mirošič, vodja sektorja za migracije pri zunanjem ministrstvu, ki je ta konvoj neposredno pripravljal in tudi vodil na poti iz Sarajeva v Ljubljano, je povedal, da so v minulih mesecih pregledali prošnje za evakuacijo kakšnih 1000 oseb, vendar je

²⁰ Republika Slovenija, Ministrstvo za zunanje zadeve, Urad generalnega sekretarja, 3. 12. 1993. Podpisnik: Tomaž Kunstelj, generalni sekretar.

²¹ Besedilu na rob moramo na tem mestu dodati besedo o vojaških obveznikih, taboriščnikih in smrtnih žrtvah med Slovenci v BiH. Po navedbah enega od informatorjev (M3) naj bi bilo BiH toliko smrtnih žrtev med Slovenci, kolikor je bilo skupno žrtev v desetdnevni vojni v Sloveniji. Drugi informatorji (M1, F4, M6) so vsi povedali o primerih, ko je bil ubit kak Slovenec, ki so jih – ali njihove družine – osebno poznali; en informator je poročal o primeru verjetnega samomora nekega Slovenca. – Glede taboriščnikov že Peter Toš v zgoraj citiranem intervjuju navaja, da je ta čas (1992) slovenska vlada vedela za dvanajst primerov taboriščnikov, od katerih so štiri že osvobodili s pomočjo Visokega komisariata za begunce pri ZN. "To aktivnost bomo še nadaljevali," je tedaj izjavil Toš, in kot je v luči naše razprave pomenljivo, nadaljeval, "tako da bomo poskušali zagotoviti osvoboditev vseh Slovencev, Slovencev po narodnosti namreč, tu ne gre za državljanstvo" (Toš, v Brilej 1992:43). – V okviru pričujoče razprave je tudi te in take tematike mogoče označiti le kot možne smeri nadaljnjih raziskav.

²² *Republika*, 14. 4. 1994, s. 5.

²³ *Delo*, 24. 6. 1994.

²⁴ *Dnevnik*, 1. 7. 1994. – Informator M2, ki je sodeloval pri organizaciji tretjega konvoja, je navedel številko 66.

po upoštevanju sprejetih meril ostalo na spisku le 200 oseb. V Sarajevo so odhajali le še s spiskom 127 oseb, po pogovoru z njimi in bosanskimi oblastmi jih je ostalo še 94, medtem ko so jih dejansko uspeli evakuirati le 66, od tega 30 slovenskih državljanov, drugi so njihovi najožji svojci. [...] Drago Krupnik, pomočnik poveljnika slovenske policije, je o urejanju statusa 66 evakuirancev iz Sarajeva povedal, da bodo slovenski državljanji med njimi lahko pridobili stalno bivališče na naslovu svojih gostiteljskih družin. Za njihove otroke bo treba urejati status na občinah, vsi drugi evakuiranci pa bodo dobili status začasnih beguncev.

Isto časopisno poročilo še dodaja, da sta med evakuiranci dva huje ranjena, da po bodo vsi drugi morali

...ostati kakšen dan ali dva v begunskem centru na Roški, kjer jih bodo temeljito zdravstveno pregledali. Bolne bodo ne glede na njihov status poslali na zdravljenje, vsi drugi pa bodo lahko odšli s svojimi sorodniki, ki jih bodo sprejeli na dom.

Prav slednji ukrep slovenskih oblasti, ki se ga naši informatorji spominjajo kot prejkone poniževalne "karantene", in pa restrikcije za uvrstitev v konvoj so sproducirali, kot že rečeno, cel konglomerat mnenj o nenaklonjenosti, nezainteresiranosti ("zainteresiranosti, da konvoja sploh ne bi bilo", Infor.M3), pa celo fašistoidnosti slovenskih oblasti v odnosu do evakuirancev: po navedbah enega od informatorjev naj bi šlo pri "merjenju slovenstva" kandidatov za evakuacijo celo za psevdorasistična načela. Povedal je namreč, da je morala imeti vsaka družina, kot se je temu reklo, "nosilca evakuacije", osebo v družini, ki je imela slovensko državljanstvo, če pa to ne, pa tisti naslednji najbližji sorodnik državljanja, ki je imel najugodnejše pogoje za pridobitev državljanstva, t.j. najbolj ugodno, naj rečemo, "količino slovenstva":

Tolmačilo se je celo, da gre poreklo šteti izključno po ravni moški liniji, ne prek žensk. Čeprav je po mojem veliko bolj zanesljivo štetje prek žensk, tako kot je pri Židih: če Slovenka rodi, je že zanesljivo, da je otrok Slovenec, če je pa oče Slovenec, potem pa otrok lahko je, lahko pa tudi ni Slovenec. Tako to pač je (smeh). Moja žena takrat ni imela državljanstva [Slovenije], tako da moja hčerka ni mogla biti nosilka evakuacije. Sam nisem mogel vsega pustiti in sem ostal [v Sarajevu] še eno leto, tako da tudi nisem mogel biti nosilec evakuacije. Ostal je moj mali sin, pa so rekli, mladoleten otrok pa že ne more biti nosilec evakuacije, vas bomo dali kar dol s seznama. Čisto sem znorel [...] Potem pa so tudi oni prespali in so uvideli, da to ne more biti tako. Reči hočem, da se je zgodilo toliko neumnosti, da je kar težko verjeti (infor.M3).

V tej situaciji so v Zvezi Slovencev "...napisali zelo hudo, zelo ostro pismo [slovenskim oblastem]. Ne vem, najbrž nikoli ni bilo dostavljeno..." (Infor.M2). - Ko so se take zagate okrog "krvnega slovenstva" in ugibanja o pravih dednih linijah, po katerih teče, le razrešile, se je konvoj, ki ga je informator M3 označil kot "etnično čistega", krenil na pot. - Ob prihodu v Slovenijo pa so evakuiranci doživeli

...sprejem, da rajši ne rečem, kakšen. Dali so jih na Roško, potem pa so jih po dveh dneh spustili. [...] Poniževalno je bilo že to, da so jih z avtobusom takoj peljali notri v prostore na Roški; svojci pa so lahko prišli le na obisk, tako kot k zapornikom ali bolnikom. Namestili so jih po tistih vojaških prostorih, kar skupaj moške in ženske. [...] Nobeden nikoli ni dobil kakih izvidov. Sploh se po tem nikoli nihče več ni zanimal zanje. Dobili so, če se prav spominjam, vsak kakih 25 ali 30 tisočakov; otroci so dobili manj, češ da so manjši, čeprav so imeli gotovo večje potrebe. To so dali in to je bilo zadnje, kar so naredili (infor.M3).

Drug informator pravi takole:

Ko smo prišli, so nas spravili v karanteno, na Roško, kjer naj bi bili en teden. Potem pa so drugi dan ugotovili, da smo bolj zdravi in čisti od vsakega domačega Slovenca. (smeh). Seveda, ko pa smo bili tri leta na dieti in polni kondicije. Jedli smo

zelo zdravo: zahodnjaki so nas pitali z vitamini in testeninami, v vsaki škatli so bili vsi vitamini, abcde pa vse do ž. Vsi smo bili po dvajset kil lažji, nobenih tegob s pritiskom, ožiljem, holesterolom, nič; in so nas pač drugi dan spustili. Nihče ni bil z ničimer okužen. [...] Zavedal si se, da se ti lahko vse zgodi, samo zboleti ne smeš. Bolnih v Sarajevu ni bilo: bolni so umirali. Zanje ni bilo ne zdravnika ne bolnišnice. V bolnišnicah so bili tisti, ki jim je manjkala roka, noga, in borci, ki so imeli luknje po sebi. Kar je bilo za rezat in krpat, to je bilo v bolnišnici. Bolni pa je umrl ali pa preživel sam, doma. Tega smo se dobro zavedali. Mnogokrat je bila kaka hrana, recimo poleti, pa ni bilo hladilnikov. Po dnevu, dveh je vročina opravila svoje, velikokrat si nismo upali jesti od strahu, da ne bi dobili kakega tifusa ali griže, čeprav smo stradali. Kajti bolezen je pomenila konec: konec! Dehidriraš, in adijo. Vsi smo bili zdravi, v bolnišnici [na Roški] so kar zijali...

Ideja o "karanteni" v prostorih nekdanje vojašnice na Roški je bila izvirno zelo elaborirana:

Ekspertna skupina – vladna medresorska skupina [...] – si je kar naprej nekaj izmišljevala. Spominjam se predstavnice Ministrstva za zdravstvo, ki je vztrajala pri petnajstdnevni karanteni. Rekel sem, oprostite gospa, v Sarajevu ni bilo niti ene epidemije. Ja, pravi, kaj pa higienske razmere. Pa sem rekel, sarajevske ženske hodijo ravno tako čiste, zlikane in naličene kot v Ljubljani, ker se zavedajo, da lahko vsak trenutek umrejo. Pa smo rekli, pa opravimo te preglede sami pred odhodom, v Sarajevu, ampak niso zaupali. Potem smo rekli, pa dajte svojo ekipo, in res so poslali nekega zdravnika. [...] Vse skupaj je bila šala, žalostno v resnici. Potem so se v nekem trenutku spomnili, takole bo: tisti, ki so slovenski državljani, lahko grejo k svojim družinam [v Sloveniji], zakonci, ki niso slovenski državljani, pa bodo šli na Roško. Pa smo rekli, čakajte no, kaj pa se gremo tukaj, Auschwitz ali kaj? [...] Ne morem vam dopovedati, kako silno grenka je bila zame ta izkušnja (infor.M3).

SLOVENSTVO KOT VIR PREŽIVETJA: "TUDI JAZ NISEM BIL SLOVENEK, DOKLER..."

Eden najmočnejših vtisov, ki so ga tako ali drugače izpovedali vsi sogovorniki, je tisti o nenadnosti, o popolni nenadejanosti nastopa vojne v Sarajevu in v BiH. Popolnoma jih je presenetila tako rekoč čez noč uveljavljena nekongruenca med vsem njihovim znanjem in vsemi presojami o lastni predvojni vsakdanjosti in nenadnostjo prekinitve komunikacij, konfinacija na majhen prostor, popolna sprememba temeljnih okolnosti preživetja, pomanjkanje hrane in stalna, rutinska ogroženost življenja. Za diagnosticiranje reza med tema dvema vsakdanjostma, predvojno in vojno, je mogoče vzeti prav nasilno, neizogibno ozaveštev temeljnih potreb za preživetje samo: lahko bi namreč postavili, da je temeljna lastnost vsakega "normalnega" človeškega in družbenega vsakdanjika prav v tem, da so te potrebe zakrite, neozaveščene, in niso predmet rutinske skrbi; ogrožanje življenja, oblečeno v skrbno institucionalizirana in ritualizirana početja od, denimo, športa pa vse do kakih političnih demonstracij z gladovanjem se v razmerah take "normalnosti" večinoma zdi stvar osebne izbire, ne nuje.

Ta rez med dvema vsakdanjikoma, med mirom in vojno, se našim sogovornikom tudi v retrospektivi kaže kot šok, kot realizacija nečesa po definiciji nemogočega: "Mislili smo, da je kaj takega mogoče samo na Marsu," zaključuje pripoved o preživetju z enim samim koščkom kruha na dan in o postopkih, s katerimi so v užitnost "oživljali"

meseč in pol staro hrano, informatorka F2.²⁵ Toda za interiorizacijo šoka tega reza ni bilo časa: zgoraj citirana pripoved sogovornika M2 o razliki med bolnimi in ranjenimi dobro pokaže, kako hitro se vzpostavi razumevanje novih pravil igre, v kateri je poglavitni zastavek življenje samo.

Toda če je bil čas za interiorizacijo reza kratek, in interiorizacija sama rudimentarna – značilno je, da so jo informatorji večinoma doživljali kot osebno ponižanje, razčlovečenje –, tak rez ne more in tudi ni ostal brez racionalizacije. Prav vsi sogovorniki so dogodke, ki so vodili v vojno, tako ali drugače ubesedili kot dirigirane, spočete in vodene od zunaj, načrtovane, na vsak način pa ne kot porojene med ljudmi v Bosni in Hercegovini, celo ne (zgolj) v bivši Jugoslaviji in njenih oblastnih strukturah: "... To je bil načrt in to je tisto, kar je v tem načrtu tako do konca podlo. Da se zakuha tako, da sovraštvu ni več konca," pravi informator M2, in na vprašanje, ali meni, da je vse zrežiral Beograd, odgovarja:

Delno ja... delno ja, čeprav mislim, da je bil tudi Beograd samo ena od postaj. Sploh razpad Jugoslavije... pa razpad Sovjetske zveze... in padec berlinskega zidu, in tako naprej, nekako spadajo v isti lonec. Balkansko vprašanje, jugoslovansko vprašanje, je bilo samo nekakšno slepo črevo v celotnem rušenju komunizma, sistema. [...] Vsak ima svojo teorijo. [...] Milošević vsa ta leta sijajno plava na vrhu. Vsi mu nekaj žugajo, je pa edini, s katerim se menijo... So določeni zahodni krogi, ki so bili vsaj soavtorji, če ne že avtorji cele zadeve. Težko, da bi en Milošević to sam izpeljal. Saj se vidi: kadar ga hočejo ustaviti, ga ustavijo v eni uri.

Še bolj izčrpen je bil sogovornik M4:

Vojno bi lahko končali v enem mesecu. To sem pričakoval. Jaz sem bil zaljubljen v človekove pravice. Ob dvestoletnici padca Bastilje smo bili v Parizu, leta 1992. Imel sem majhno, v usnje vezano Deklaracijo o teh pravicah, in sem to reč precej spoštoval, skozi to sem vsakega okrog sebe meril. V začetku vojne sem zato mislil, da bo hitro vsega konec. Vedel sem, da so to lopovi, in moje prvo pričakovanje je bilo, da bo reagiral Interpol. Z lopovi mora opraviti policija. Mislil sem, ker pa Interpol tega ne more sam, bo NATO tako uredil, da bo stvar hitro mimo. Nismo verjeli, da je možna taka vojna, nikoli. [...] Šele tedaj smo videli, kako slaba je ta srbska vojska, če so se Sarajevčani z golimi rokami lahko uprli. Prva varianta je namreč bila, da bo pol Sarajeva srbskega – ko je Alija Izetbegović dal pol Sarajeva Srbom, Karadžiću. Prišli so rešilni vozovi, polni vojakov, in tedaj so se Sarajevčani uprli in niso dovolili razkosanja mesta. Tedaj smo videli, kako slabi vojaki so Srbi, čeprav zdaj vemo, kaj vse bi lahko naredili z orožjem, ki so ga imeli. Takrat bi lahko ne NATO, ampak navaden policijski oddelek Interpola, tak, kakršni obstajajo, naredil red. Toda nekemu ni bilo v interesu, da se to naredi. To je bil nekdo, ki mu je bilo v interesu, da Srbe nauči – sami se niso – genocida, terorja. Sami se niso tega naučili. Nekdo, iz kake CIE, iz kakega KGB-ja, vrhunski strokovnjak, jim je moral povedati, kaj je to posiljevanje, javno posiljevanje [...], pred družino, javno ubijanje, javno balinanje z glavami ljudi. [...] Vemo, da so glavne gestapovce po drugi svetovni vojni pobrali Amerikanci in KGB, in so se od njih učili. Potem pa so gledali na računalniku, kaj bi bilo še hujše od tega, kar znamo, pa še hujše in še hujše, in no, dajmo, kje bomo vse to preizkusili? V Afganistanu? Ne, pravi drugi, dajmo bolj doli, podkurimo jim (smeh). Ampak res, to je to. To je to. Nekdo je to pametno dirigiral – ne vem, kdo – ampak če bi hoteli, bi lahko stvar končali takoj. Kakor zdaj na Kosovem. To je isto.

²⁵ Informator M4 je prehrano v prvih mesecih vojne humorno opisal kot "življenje na rižu, keksih iz vietnamske vojne, ki jih je mogoče uporabiti za vse mogoče... in na norveških skušah".

Na vprašanje, ali meni, da ljudje v BiH sami niso imeli med seboj sovraštva, ki bi lahko pripeljalo do vojne, informator odgovarja, da so bili naščuvani; ampak, dodaja informator M5, "...obstajale so predispozicije, plodna tla... To pa je bila predvsem ekonomska kriza." Sogovornik M4 nato navaja tudi znameniti "... antagonizem med mestom in vasjo. Veste, primitivne ljudi se zelo lahko naščuva."

Kajti medtem ko so bile "medetnične" meje vsekakor definirane in vzdrževane skozi naščuvano sovraštvo, ki je bilo sproducirano v skladu z dogodki oz. omenjenim načrtom, presegačim okvire tedanje Bosne in njene ljudi in tudi okvire bivše Jugoslavije, kot menijo sogovorniki, se je najbolj neprehodna socialna meja zgradila med, naj rečemo s klasično sociološko besedo, družbenimi razredi. Vsi sogovorniki brez izjeme so izpovedali, da v svojem neposrednem življenjskem in delovnem okolju pred vojno nikakor ni bilo zaznani kakih "etničnih" pregrad; v okviru teh okolij se večinoma tudi niso vzpostavile niti v vojnem času, saj so sosedje vseh "narodnosti", Srbi, Hrvati, Muslimani in drugi, oziroma "katoliki", "pravoslavni", "muslimani" in "židje" po večinski izkušnji naših sogovornikov ohranili lojalnostne, ali pa celo nanovo vzpostavili bližnje, požrtvovalne odnose v razmerah vojnega pomanjkanja in ogroženosti življenj. Še več, v izkušnji prenekaterega izmed sogovornikov se je ta sosedska lojalnost med vojno še okrepila tako, da so ljudje, stanovalci kake večje zgradbe, bloka, ulice, soseske, ki so se poprej v tipični maniri velikomestnega sosedstva komajda pozdravljali na cesti, začeli dejavno družiti in sodelovati. Nepomembnost "etničnih" oz. "nacionalnih" meja je bila vsaj v mestnem in izobraženskem miljeju v Sarajevu celo tolikšna, da je poizvedovanje po tem mejilo na nesporodnost:

Če je nekomu ime Mujo,²⁶ potem je Musliman: med Srbi in Hrvati ni Mujev. Če je kdo slučajno Janez, potem je Slovenec. Toda če je nekomu ime Marko... Nevenka... ali pa, na primer, Davor... potem ne morete reči, ali je Srb ali Hrvat. Vse življenje sem delala v šoli, pa nisem imela pojma, kdo je kdo. Edino, kot sem rekla, če je bilo komu ime Mujo – potem sem vedela, da je Musliman. [...] Mislila sem, da je moja tašča edina Slovenka v Sarajevu. (smeh) Sploh nisem vedela, da v Sarajevu obstajajo Slovenci. Nikoli se nismo spraševali o tem, kaj je kdo. Tako smo bili navajeni, tako smo bili vzgojeni, tako smo bili šolani, ne vem, kaj... Sploh nismo vedeli, kdo je kdo (Infor.F2).

Redna izkušnja naših sogovornikov, ki jo danes doživljajo kot humorno je celo ta, da so ljudi, s katerimi so npr. poklicno sodelovali in se poznali cela leta, desetletja, šele med vojno prepoznali kot Slovence po poreklu, ko so se, denimo, skupaj znašli v Zvezi Slovencev.²⁷ - "Etnično" razlikovanje je bilo v ta mestni milje torej vneseno šele, ko so prišli ljudje z drugačnim socialnim predznakom:

Ko sva z ženo ugotovila, da najin sin, ki je bil tedaj na polovici prvega razreda osnovne šole natančno ve, kaj in kako se lahko pogovarja v prisotnosti Muslimanov ali pa Hrvatov ali Srbov – k nam domov so pač hodili vsi, mi smo pač tako kozmopolitsko orientirani – ko sva toredi videla, da ta otrok že ve in upošteva in izvaja različne pristope... in ko se je hčerki zgodilo, da je šla skupaj z drugimi otroci po paketke in so ji, ko je povedala ime, dejali, da ne more dobiti nič, ker ni Muslimanka, tedaj sva vedela, da je čas, gremo. [...] Ko se je vojna šele komaj začela, so se takoj pojavili

²⁶ Gre pač za okrajšano lokalno varianto muslimanskega moškega imena Mohamed, ki pa je ima še druge izpeljanke, npr. Hamza, Hamica; te pač niso tako znane kot stereotipni "Mujo", ki je tudi v ljudskih šalah ime tipičnega "Bosanca", kot analogno npr. "Janez" za Slovencea.

²⁷ Samo en informator (M1) je izpovedal, da je bil v svojem delovnem okolju v Sarajevu poznan kot Slovenec in da je kot tak občutil – na pozitiven način – tudi pritiske stereotipnih predstav o Slovencih (točnost, delavnost, sposobnost): sam je zato vedno gojil poudarjeno vestnost pri delu.

lokalni begunci, ki so zasedli stanovanja... in kar naenkrat se je struktura v našem vходу bloka tako spremenila, grozno vsakovrstnih primitivcev je prišlo... Mi nismo nikoli razločevali ljudi po tem, ali so bogati ali revni. Ampak vendar so to različne kulture. Nekaj časa sva to dopuščala: otroci so se vsi skupaj igrali na stopnišču, saj jih ven nismo upali spuščati, in nenadoma preprosto ugotovili, da se je spremenil besednjak, da se je obnašanje vaših otrok spremenilo itd. In sva z ženo rekla, če bova to dopustila, bova v kratkem imela dva divjaka v hiši. Torej sva sklenila, da otroka počasi, počasi ločiva od te družbe in jima ponudiva nekaj drugega (Infor.M3).

Informator in njegova žena sta se odločila za intenzivne glasbene inštrukcije za svoja otroka: učiteljica, pregnanka iz svoje mestne četrti, se je naselila kar v njenem domu. Preprečevanje razrednega odtujevanja otrok skozi poudarjeno klasično akademsko umetnostno vzgojo in prakso ("sosedje so mislili, da smo ponoreli: vsenaokrog padajo granate, pri nas pa otrok igra na klavir," Infor.M3) lahko v tem smislu štejemo za analogno (nacionalnemu, toda vsekakor tudi socialno-slojnemu) samodiferenciranju sarajevskih Slovencev skozi intenzivno kulturniško udejstvovanje v okviru Zveze Slovencev in njenih članic, ki je imelo poudarjeno "slovenski" značaj s svojim repertoarjem iz elite slovenske kulturne tvornosti, kot smo povedali zgoraj. – Medtem ko so izobraženski meščani vseh "etničnih" porekel (tako po "nacionalnih" kot po "verozpovednih" definicijah) večinoma ohranili svojo primarno držo, s katero so zavestno in aktivno zavračali "etnično" diferenciacijo, je bil prihod novih, neurbanih socialnih slojev v Sarajevo, ki so bili po mnenju informatorjev temeljna, naščuvana plast nosilcev radikaliziranih etničnih identitet, eden od ključnih dogodkov v vsoti procesov, ki so pomenili padec

...temeljnega civilizacijskega načela. Vse, kar ni nacionalna stranka, je že progresivno, ne glede na to, ali je levo ali desno. Ni bolj črnega od nacionalnih strank. Nacionalne stranke so konec sveta. Naj bo v Bosni, na Hrvaškem, v Sloveniji, ali pa v baskovski situaciji. Nacionalne stranke so konec civilizacije (Infor.M2).

Če bi zdaj kdo [v Bosni] osnoval meščansko stranko, mislim, da bi bila kar zelo močna. Ker zdaj je meščanstvo tisto, ki je ogroženo. Mislim, da bi veliko Sarajevčanov pristopilo k taki pošteni meščanski stranki (Infor.M4).

Vendar diferenciacija po nacionalnem ključu med vojno ni bila v nobenem trenutku stvar svobodne odločitve: bila je, kot že zgoraj rečeno, stvar neprizivne eks-terne kategorizacije. Kajti "Nacionalisti so bili povsod... in moral si nekam pripadati. Zato so tudi Slovenci uvideli, da morajo nekaj imeti, in so ustanovili Zvezo" (Infor.M4).²⁸ - Za mnoge izmed sogovornikov se je s tem začela pot v okviru lojalizma slovenstvu, naj rečemo, slovenstvu "centralnega" tipa, kakršnega uokvirja in reprezentira država Slovenija, pogosto tudi kot odgovor na silna razočaranja in in osebna ponižanja med vojno v Sarajevu: žena informatorja M3, rojena v Srbiji, je tako kot zdravstvena delavka doživljala poklicne šikane zaradi svojega nacionalnega porekla. Po preselitvi v Slovenijo se je zaposlila v svoji stroki in

...o dogodkih v Sarajevu in o vsem tem noče več govoriti, nikoli. Pravi, da je to zdaj za njo, da je naredila črto čez vse, in da noče o tem nič več vedeti. [...] Tudi

²⁸ Seveda so se različne organizacije, ki so v letih 1992 in 1993 nastale pod okriljem Zveze (Slovensko kulturno društvo "Cankar", človekoljubna organizacija "Slovenka"; Gospodarski odbor), lahko gledovale tudi po zgodnejših zgodovinskih predhodnicah. Organizacije z imenom KD "Cankar" so npr. delovale v BiH med letoma 1934-1941 in po drugi svetovni vojni med letoma 1945-1951 (Koblar 1993); po začetku petdesetih let so bila taka združenja na nacionalni osnovi v tedanjem režimu nezaželena, saj je "mednacionalne" odnose v SFRJ obvladovala razvpita doktrina "bratstva in enotnosti".

slovenščino se je naučila zelo dobro. Zdaj bo celo šla na fonetične vaje, ke se hoče znebiti vsake sledi naglasa v svoji govorici" (Infor.M3).

Toda doma, pravi isti informator, žena še vedno raje govori srbohrvaško, ker ji je lažje:

Mene to moti, ker potem mešam jezike. Sin pa niti slučajno noče govoriti srbohrvaško, bognedaj. Hčerko tudi moti, ampak bolj iz praktičnih razlogov. [...] Čeprav zdaj med nami nastaja tudi neki tretji jezik, ki je mešanica enega in drugega (Infor. M3).

Prav pri jezikovnih rabah se je prihod v novo, slovensko okolje – ali vrnitev vanj, če bi hoteli gledati s perspektive družinskih zgodovín, mestoma pa tudi osebnih zgodovín sogovornikov – najrazločneje izrisalo kot nova meja v kulturnih repertoarjih vprašancev. Velika večina pred prihodom v Slovenijo ni poznala nobene variante slovenščine, nekaj pa jih je kako dialektalno varianto uporabljalo le v zelo definiranih in praviloma sporadičnih okoliščinah (na obiskih pri starih starših v Sloveniji, z enim ali obema roditeljema itd.). Kot močan faktor asimilacije v naraščajočo izključno rabo slovenščine se je, po pričakovanjih, izkazala prisotnost majhnih otrok v družini: ti se, kot so izpovedali najmanj trije informatorji, redno izkažejo kot veliki konformisti in zlasti zunaj doma redno preklaplajo v slovenščino ("v trenutku, ko prestopimo prag stanovanja", Infor.F3), v nekaj primerih pa tudi doma odločno odklanjajo govorjenje v srbohrvaščini (oz. po bosansko, kot pravijo nekateri vprašani), ki postaja vedno bolj družinski, intimen kod. Prostor slovenščine se širi tudi v komuniciranju med zakonci: naraščajočo rabo slovenščine med zakoncema tudi, kadar sta sama, je izpovedalo troje vprašancev. Samo eden pa je izrecno omenil dejavno skrb za ohranitev znanja srbohrvaščine pri otrocih.

Vrnitev v slovensko okolje, iz katerega so generacijo poprej izšli njegovi starši, je vsaj informator M3 tudi ocenil kot pojav, ki ga je mogoče gledati kot neke vrste kulturno kvaliteto ali vrednoto oziroma ohranitev take vrednote:

...Slovencev čez kakih 50 let v BiH ne bi bilo več, če ne bi bilo te vojne; tako močne so bile asimilativne silnice. Ker se je treba zavedati, da je bilo tisto jugoslovansko bratstvo in enotnost v bistvu asimilacija, kakorkoli že gledamo. Malo je manjkalo, pa Slovencev v Bosni sploh ne bi bilo kje najti (Infor.M3).

Ravno v presečišču teh določnic – neizbežne reaktivacije svojega slovenstva kot opcije rešitve iz vojne, udomačitve v Sloveniji in vseh družinskih okoliščinah te udomačitve, in trdne odločenosti, da se v Bosno ne bodo vrnili živeti, ki so jo izpovedali vsi vprašani, ter domotožja po predvojnem Sarajevu – se slednjič izrisuje tudi, naj tako rečemo, heterološka presoja naših vprašancev o slovenstvu, kot ga sami vidijo in definirajo:

Nikoli več se ne bom vrnil v Sarajevo. Pri petdesetih človek ne more tega početi vsak dan. Tako preselitev lahko narediš enkrat v življenju. Vendar imam tam veliko... nekaj svojega. Ne mislim le na stanovanje in televizor in hladilnik. Tam sem imel svojo mladost. Intimne prijatelje. Svoje bivše punce! Cel regiment ljudi, ki sem jih imel neverjetno rad. Ki so jokali, ko sem odhajal. [...] Muslimani seveda niso imeli kam... Muslimani nimajo rezervne domovine, če lahko temu tako rečem. Čeprav tudi jaz nisem bil Slovenec, dokler mi niso rekli, da sem; dokler se nismo tam v začetku devetdesetih let začeli nacionalno prešteti (Infor.M2).

SLOVENSTVO KOT DIAKRITIK KULTURNE RAZLIKE: "KLIČEJO V PETEK, DA SE NAPOVEJO ZA DRUGO NASLEDNJO SREDO..."

Odločitev, da se ne bodo več vrnilo živeti v Sarajevo, seveda ne pomeni, da vprašani ne hodijo v Sarajevo na obiske: nasprotno. Prav vsi so po vojni, t.j. po marcu 1996, že bili tam in večina jih na te obiske hodi pogosto. Razlogi so lahko različni, predvsem pa se večina trudi, da bi prišlo do razjasnitve situacije glede njihovih stanovanj in hiš. Večina vprašanih je pred vojno živela v družbenih stanovanjih, ki so jih tik pred izbruhom vojne hoteli olastniti po tedanjem t.i. Markovičevem privatizacijskem zakonu;²⁹ nekateri imajo lastniške hiše in vikende. Vsa ta stanovanja pa so bila med vojno zasedena, izropana, poškodovana v obstreljevanju in nekatera celo požgana.³⁰ – Vsi sogovorniki so povedali, da se je družbena klima v Sarajevu močno, do nespoznavnosti, nepopravljivo spremenila:

Vsakič, ko grem v Sarajevo, sem hudo razočaran. Domotožje imam... ampak za tistim Sarajevom, ki je prej bilo... seveda, imam domotožje. Ampak kakršna je zdaj situacija in kakor kaže, mislim, da ne bo nikoli več tisto Sarajevo, ki je bilo. [...] Moj najboljši prijatelj, ki je ostal v Sarajevu [...] mi je rekel, ko sem prvič prišel, mene veseli, da si ti odšel [v Slovenijo], zaradi otroka in sploh. Veseli me, da ste se kolikor toliko znašli. Ampak nekaj moraš vedeti: ko si odšel, si moje življenje osiromašil: tako je rekel. Osiromašil s tem, da sem izgubil prijatelja, namesto tebe pa so prišli trije tujci, s katerimi nimam kaj početi. V resnici si me vojno oškodoval, pravi. Tega ne bom nikoli pozabil. Rekel sem mu: to spoštujem, to je res. To je tako. Na ta način so se spremenili tisti, ki so ostali (Infor.M5).

Ljudje so drugačni. Tisti, ki so preživeli, so zdaj spremenjeni. In seveda tisti, ki so prišli, podeželani... so čisto drugačni. [...] Toda tisti, ki so ostali, imajo druge vizije, drugo vse. V resnici se nimaš s kom kaj pogovarjati. [...] Merila so čisto drugačna. Pri nas so se spremenila, pri njih pa tudi. [...] Sistem razmišljanja je čisto drugačen (Infor.M4).

Razlika med nekdanjim Sarajevom in sedanjo Slovenijo to izkoreninjenost iz prejšnje domovine, iz Sarajeva, kakršnega ni več, je velika, in je po mnenju vseh vprašanih zelo občutna (v okroglih oklepajih ležeče so vprašanja):

[Način življenja v Bosni] ni tako praktičen, kot v Sloveniji, je pa daleč bolj, kako bi rekel... pristen. Lepše smo živeli. Bil je bolj... (Topel?) absolutno bolj topel, lepši. In če rečem lepši, to ne pomeni ne "umazano", ne "zaostalo", to pomeni v najboljšem pomenu besede lepši. (Z več medsebojne povezanosti?) Absolutno. Živelo se je zelo kvalitetno, ampak ne sam. Bil si v komuni, bil si član neke skupnosti.³¹ (In to zdaj v Sloveniji zelo pogrešate?) Pogrešam, ampak ne samo v Sloveniji. Zdaj vidim, da je to nekaj, kar je sodoben, kapitalističen način življenja. Saj se v Sloveniji tudi to močno spreminja. Mogoče ne tako intenzivno, ali pa na enak način... Gasilske veselice, na primer, Bosanci ne poznajo. Gasilska veselica je nekaj prekrasnega. Danes pa je pravo gasilsko veselico težko najti. To je zdaj ta prva faza kapitalizma, ki jo preživljamo. ... Ko sem prihajal iz Bosne sem, sem bil prepričan, da me stvari čakajo organizirane, da

²⁹ Opomba o datumu in vsebini tega zakona.

³⁰ Kot so izpovedali vsi vprašani, se Republika Slovenija za ta vprašanja ne zanima: za zdaj ni videti, da bi obstajala volja za reševanje imovinskih vprašanj evakuirancev na državni ravni, čeprav bi morda tja sodila.

³¹ Samo ena sogovornica (F1) se je o tej večji povezanosti, o večji pristnosti stikov v predvojnem Sarajevu izrekla zelo drugače od ostalih vprašanih. Meni, da je tako komunalno, tesno povezano življenje zelo v redu, dokler je mir, da pa se v vojnih razmerah zlahka sprevrže v motečo ali celo sovražno intimiteto.

bo vse urejeno, posel in vse... Tukaj, ne vem, ljudje ne poznajo reči, ki so bile v Bosni urejene. Mislim, da so Slovenci pozabili, da je delo lahko tudi užitek, ne samo tlaka. Ne razumejo, da če denar služiš kot konj, ga lahko tudi porabljaš. Če šest dni delaš, lahko sedmi dan pelješ družino ven na večerjo. Tukaj pa ne. Tudi sedmi dan je treba delati, ali pa šparati. Izgubil sem vse, kar sem imel tam; na vso srečo nisem imel mnogo (Infor.M2).

Dejstvo je, da je [v Sloveniji] drugače, kot je bilo pri nas [v Sarajevu]. Pri nas smo bolj navajeni na druženja, na srečevanja, na neformalne kontakte, na hišni zvonec, kot se reče. Tukaj [v Sloveniji] so ljudje malo bolj organizirani, da tako rečem. Privatno življenje je tako, med službo in še enim, dodatnim delom, pa otroci, ki jih peljejo sem in tja... Ni časa za ta neformalna druženja. To nam nekoliko manjka, čeprav [...] se nikoli nismo počutili kot tujci, ali doživeli kaj slabega. [...] V Sarajevu je normalno, da se ti vsi oglasijo, pridejo v hišo, ko gredo mimo, pridejo na kavo, na klepet, brez najave. Otroci tudi. Mi smo ostali v tem oziru odprti. Naš sin ima vedno polno prijateljev v sobi, skupaj so, kolikor dolgo hočejo, postrežemo jih in tako dalje. [...] Toda on je komajda kje bil na obisku, morda dvakrat ali trikrat, razen seveda ob rojstnih dnevih. Pač nimajo takih navad. Tak je pač tukaj način življenja (Infor.F3).

Take razlike v načinu življenja so lahko doživljene kot humorne, ali pa celo na meji obscenega, bolj ali manj žaljivega, zlasti ko gre za percipirano slovensko "načrtovanje" prijateljskih stikov:

Razlika v načinu življenja je, in to velika. Ali pritisneš na zvonec in prideš k sedu, kot je to bilo pri nas, ali pa se po telefonu najaviš, kot to delajo Slovenci: ampak to te kličejo v petek, da se najavijo za drugo naslednjo sredo ob pol šestih. No, rečeš, potem pa pridi tisto sredo ob pol šestih (smeh). Tega nismo vajeni (Infor.M5).

Ostaja pa seveda izkušnja s prvimi in nemara najbridkejše občutenimi kulturnimi in mentalitetnimi razlikami, kot so jih doživljali ob času odhoda iz Sarajeva in prihoda v Slovenijo:

Je še en narod v Evropi, ki nam je podoben, to so Bolgari. Če mu rečeš, naj udari dvakrat, on udari še tretjič, za vsak slučaj. Mi [Slovenci] pa smo tudi taki: bolj katoliški od papeža. Ko smo odhajali iz Sarajeva, so Bosanci rekli, da lahko vsak vzame dva kosa prtljage. In naši so to tako grozno zabičevali, desetkrat bolj kot Bosanci [...] in grozili, da bo organizirana carina, na železniški postaji, ki je bila vsa razbita in zbombardirana. [...] Carina je potem res bila, ampak so komaj kaj pogledali. Ampak naši so hoteli biti bolj policajski od policajev (Infor.M3).

NEKAJ SKLEPNIH BESED

Ta izjava informatorja M3 vsebuje prav gotovo ustrezno, čeprav v Sloveniji morda manj znano metaforo za kafkovski birokratizem, ki je kmalu po presahnitvi prve politične in medijske pozornosti obvladal položaj evakuirancev iz BiH. Prav znamenita je v tem smislu že opisana pot, po kateri so vladni uradi v Sloveniji po evakuacijah v letu 1992 v bistvu ugotovili, da se te pravzaprav sploh niso mogle zgoditi, ker evakuirancev po obstoječi zakonodaji ni mogoče opredeliti, niti njihovega neobstoječega statusa prekvalificirati. Tovrstne groteskne birokratske silogizme, s katerimi se je ven in ven, v krogu ekserciralo normative, ki so že po definiciji krožno zaprti, vendarle lahko gledamo kot eno od stalnic v znamenitem "procesu tranzicije", ne glede na to, da pravzaprav lahko predstavljajo klasičen primer birokratske mentalitete, ki je tako rekoč brezčasna. - Med ugibanja o tem, kako definirati ali uokviriti dogodke po prelomnem dejanskem in metaforičnem "padcu berlinskega zidu" v Evropi, imajo namreč "tranzitivna" gledanja primeroma precejšnjo razlagalno moč: to je misel, ki bi jo radi v

teh sklepnih besedah na kratko preizkusili.

Razlika med prislovičnim birokratom, ki se oprijema črke zakona tako, da travestira njegovo vsebino in intenco, in zapletom, ki so ga prozvedli slovenski vladni birokrati z bosanskimi evakuiranci, je namreč vendarle znatna: prvi demonstrira nemožnost eksaktnega ubesedenja, pri čemer zakonsko normo osmeši, akterji v drugem primeru pa so demonstrirali nemožnost eksaktnega delovanja tako, da so zakonsko normo povzdignili v definicijo realnosti. Leto in pol se je namreč produciralo mnenja, predloge, tolmačenja, definicije, kvalifikative, ki so konec koncev vlado prepričali zgolj o lastni nerelevantnosti: vlada je morala sprejeti sklep, ki je bil natančno nasproten vsemu poprejšnjemu procesu odločanja. V tem smislu lahko birokratsko plat upravljanja slovenstva evakuirancev iz BiH označimo za tranzicijsko; domnevamo lahko, da so akterji, v donedavni privajenosti na brezprizivno moč ideološkega in normativnega, raje prilagajali realnost kot pa normo: le za las stran so bili od ugotovitve, da se evakuacija kratkomalo ni mogla zgoditi, ker je zakonsko ni mogoče interpretirati. - Zraven je očitno, da je tako ali drugače, vsaj v drugem evakuacijskem valu v letu 1994, na državni ravni prišlo tudi do takih interpretacij norme, v tem primeru Zakona o državljanstvu, za katere bi podroben pregled nemara pokazal, da so bile protiustavne: npr. ločevanje družin po ločnici državljanstva, kuriozno definiranje "nosilcev evakuacije" itd. V okolnostih, ko je bilo razumevanje situacije izhodiščno tako postavljeno, ne kaže zgubljeni besed s kako faktografijo tem, kako povsem brez načrta je bila država pri vsem tem in kako malo je imela pred očmi kake konkretne, povsem praktične in prozaične potrebe in interese evakuirancev, na primer preprosto dejstvo, da so morali svojo prihodnost vendarle nekako načrtovati. In le kot *caveat* lahko na tem mestu še enkrat izpostavimo dejstvo, da so evakuiranci v Slovenijo vendarle prišli z njenim skupinskim potnim listom, v nadaljevanju pa je bilo to popolnoma prezrto: listini je bila odvzeta vsaka veljava.

Toda če so ob prihodu v Slovenijo naleteli na Karibdo birokratskega esencializiranja norm, ki smo ga označili za simptom tranzicije, so evakuiranci v svoji bivši domovini komaj za komaj ušli Scili drugačnega esencializiranja in neprimerljivo radikalnejše tranzicije: namreč esencializaciji "etničnih" pripadnosti in zelo radikalni družbeni tranziciji: vojni. Mehanizem prve je odlično izrazilo vodstvo Zveze Slovencev v svojem že citiranem pismu slovenskim oblastem: v razmerah oboroženega konflikta med tremi "etničnimi" skupinami, ki so se samoopredelile kot konstitutivne za državo, torej kot nositeljice in reprezentantke norme, vsi "drugi" tudi morajo nekaj biti na ravni "etničnega": neopredeljenost kratkomalo ni več opcija. "Etnično" pa tudi ni več sinonimno (ali skoraj sinonimno, prim. Eriksen 1993:87ff) s "kulturnim", temveč otrdi v radikalno, nepremostljivo, "naravno", nespremenljivo in neprehodno razliko (prim. Šumi 2000).³² Ko je tako stališče enkrat uveljavljeno, sproži mehanizem, ki odlično samoorganizira ljudi: "... vsi potomci Slovencev iščejo svoje porenje, ker ne morejo biti nič drugega kot Slovenci", kot je zapisalo vodstvo Zveze. Torej ne zato, ker bi sami menili, da so "v bistvu" Slovenci, ali zato, ker bi to po vsej sili hoteli biti, ampak ker so jim bile vse drugačne možnosti sistemsko odvzete. Gre torej za brezprizivno eksterno kategorizacijo (prim. Jenkins 1997:52ff), katere posledica je radikalna omejitev ali celo izničenje prostora svobodnega javnega samoidentificiranja. Ne gre pozabiti, da so "carino" take eksterne kategorizacije evakuiranci iz BiH prestali dvakrat zapored: naj-

³² Samo tako je npr. mogoče razumeti "racio" takih grozodejstev, kot je "medetnično" posilstvo z namenom, da bo posiljenka zanosila: domneva je, da bo torej proti svoji volji rodila otroka, ki ni "njen", je "tujec". je bistveno, genetsko, nespremenljivo drugačen od žrtve in njene skupine, žrtev pa bo tako postala sredstvo, posoda množenja pripadnikov sebi tuje skupine.

prej v Bosni in nato v Sloveniji; pri prvi je bil zunanji pritisk usmerjen k čim večji identifikaciji s "slovenstvom", v drugi pa k čim manjši.³³

Končno je mogoče, kot rečeno, samo vojno, v kateri so nasprotne si strani definirane po tako radikaliziranem "etničnem" ključu, označiti za obliko družbene tranzicije, nemara posebno virulentne (Južnič 1993: 315) in nepregledne. Prav vtis o nepreglednosti, o nenadnem razkroju "normalnosti", kot smo postavili zgoraj, in s tem pove-zane domneve o "skritih gospodarjih družbe" (Kos 1995:275)³⁴ bi lahko šтели za enega odločilnih simptomov tranzicije: zgoraj smo opisali, kako naši sogovorniki svojo, rekli bi, intelektualno travmatiziranost zaradi nenadnosti in popolne nepričakovanosti vojne in njene nedojemljive okrutnosti kanalizirajo v domneve o eksternih, širših, globjih in skritih vzrokih in povzročiteljih vojne. S tem nikakor ne izražajo kake svoje neobveščenosti, naivnosti ali celo paranoidnosti, nasprotno: prav vsake vrste družbeni procesi lahko imajo, in dejansko praviloma imajo globoke, skrite vzgibne plasti, nerazvidne povzročitelje, nepregledne kavzalne in posledične verige, eksterne instigacije, rekonstrukciji nedostopne epizode. Toda "normalnost" zaznamuje tudi iluzija o vsaj nominalni preglednosti in varnosti, ki pa ju je kot iluzorno uporabno označiti zgolj za teoretske namene: zunaj teorije ju namreč vsi doživljamo kot inherentno pravico vsakdanjika.

Upanje v povrnitev te pravice so mnogi naši sogovorniki med čakanjem na pobeg iz Sarajeva investirali v svoje predstave o Sloveniji: "Ne morete si misliti, kako smo sanjali o Sloveniji, kako idealno smo si jo predstavljali in jo občudovali," pravi eden od sogovornikov. Dokler je bila, če naj uporabimo zameniti psihoanalitski *mot*, objekt želje, se je Slovenija v konfrontaciji dveh konceptov slovenstva, svojega in tistega svojih bodočih državljanov, morda še najbolj obnesla. Kot izpolnjena želja pa je slej ko prej razkazovala, naj rečemo s pesnikom, svojo vztrajno zgodovinsko prehlajenost.

REFERENCE:

- ERIKSEN, Thomas Hylland. 1993. Ethnicity and nationalism. An anthropological perspective. London: Pluto Press.
- JENKINS, Richard. 1997. Rethinking ethnicity. Arguments and explorations. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- LAMPE, John R. 1996. Yugoslavia as history. Twice there was a country. Cambridge: Cambridge University Press.
- JUŽNIČ, Stane. 1989. Politična kultura. Maribor: Založba Obzorja.
- JUŽNIČ, Stane. 1993. Identiteta. Ljubljana: FDV.
- KOS, Drago. 1995. Globalizacija "netrajnostne" potrošnje. V: Mlinar (ur.), 1995.
- MLINAR, Zdravko (ur.). 1995. Osamosvajanje in povezovanje v evropskem prostoru. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- ŠUMI, Irena. 2000. Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

³³ Trije sogovorniki (M4, M5, F4) so menili, da je bila v tem precepu "tretja pot" Hrvaška, ki je bila v tem oziru veliko širokogrudnejša in je tudi Slovencem, pač na podlagi razvrstitve med "katolike", podelila veliko državljanstev, domnevno veliko več kot Slovenija.

³⁴ Kos se nanaša na postsocialistične družbe in pravi takole: "Družbe v 'transformaciji' so se znašle v nenavadnem položaju. Do nedavnega je bilo usklajevanje oz. regulacija povsem jasno locirana v središču. Odprava tega močnega, čeprav nelegitimnega regulacijskega središča povzroča zbe-ganost predvsem zaradi tega, ker "nihče ne ve, kdo v resnici odloča". Izraz te zbe-ganosti so tudi pogoste afere in teorije zarote, tj. iskanje skritih gospodarjev družbe. Skratka, na Vzhodu se še niso navadili na to, da je tržna družba skoraj enako netransparentna kot 'ples v maskah'".

UPORABLJENI ČASOPISNI VIRI:

BRILEJ, Roman. 1992. Beg iz seraja. V: *Mladina*, 24. 9. 1992, ss. 41-43.

GUZEJ-SABADIN, Cveta. 1994. Begunec mon amour. V: *Primorske novice*, 28. 1. 1994.

KARNEŽA; Biserka. 1994. Država vabi za prazno mizo nove goste. V: *Slovenec*, 15. 4. 1994.

KOBLAR, Stanislav. 1993. Slovensko kulturno društvo Cankar. V: *Novice*, Glasilo Zveze Slovencev v Bosni in Hercegovini, št. 1/2, september/oktober, s.6.

LATAL, Zdravko. 1994. Slovo od vojne, ko se ta že poslavlja. V: *Delo*, 24. 6. 1994.

SPREJEM PO DVELETNI KALVARIJI. 1994. V: *Dnevnik*, 1. 7. 1994.